

دانشگاه باقر العلوم 7

دانشکده علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

سیره اقتصادی رسول خدا 6

استاد راهنما:

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید هادی عربی

نگارش:

سید محمد حسینی

بهمن 1392

دانشگاه باقرالعلوم 7

دانشکده علوم اجتماعی، سیاسی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

سیره اقتصادی رسول خدا 6

استاد راهنما:

دکتر سیدحسین فلاح زاده

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیدهادی عربی

نگارنده:

سید محمد حسینی

بهمن 1392

تقدیم به:

رسول مهربانی، محمدامین 9 آنکه گفتارش خورشید درخشان و رفتارش چارچوب انسان ساز جامعه بشریت است.

به ستاره آسمان درخشان امامت و ولایت، فرزند امین مهربان، امام زمان (عج) که بهانه هستی و واسطه فیض الهی است.

به همه اساتیدم؛ آنان که خالصانه آموختند

به هم سفران مهربان زندگی ام:

همسرم؛ که سایه مهربانش سایه سار زندگی ام است، او که اسوه صبر و تحمل بوده و مشکلات مسیر را برایم تسهیل نمود. و فرزندانم که روح بخش زندگی اند.....

و به همه عزیزانی که سالهاست تشنگی دیدار دوباره شان روزیم شد.

تقدیر و تشکر از :

سپاس بی‌کران پروردگار عزیز را که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونم شد و به هم نشینی رهروان علم و دانش مفتخرم نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت و سیره رسولش که آئینه تمام‌نمای خدایی‌اش است را روزیم ساخت.

اساتید محترم راهنما و مشاور

آقایان دکتر فلاح زاده و حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر عربی

به استناد آیه‌ی شریفه‌ی 10 از سوره‌ی مبارکه‌ی فاطر که خداوند می‌فرماید

﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾

«ما را در بهترین تقویم آفریدیم»

سخنان و کلام ارزشمند به سوی خدا صعود می‌کند و با ابدیت

سنخیت پیدا کرده و همواره آثار خود را ظاهر می‌سازند؛ بسی شایسته است به رسم

تعظیم و تکریم از راهنمایی‌های مدبرانه‌تان در اشاعه‌ی علم و دانش و بسط تعالیم و

آموزه‌های سیره نبوی و نیز از کارگشایی ثمربخش شما، در کمال امتنان و افتخار، تقدیر

و تشکر نمایم. همچنین از همراهی مشفقانه اساتید گران‌قدر آقایان دکتر مجید حبیبیان و

دکتر حمیدرضا مطهری نیز سپاسگزارم.

چکیده:

اقتصاد به عنوان یکی از مهمترین متغیرهای اجتماعی همیشه محور تحولات بوده است. این عامل در هر جامعه ای نقش تعیین کننده در رفتارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... را ایفا می کند. رسول خدا(ص) در آغازین روزهای تشکیل حکومت به این مقوله مهم توجه ویژه داشته است. اندیشه ها و رفتارهای حضرت با عنوان سیره پس از رحلت مورد توجه مسلمین قرار گرفت. اما آثار بجای مانده سده های نخستین در تدوین سیره حضرت بیشتر بعد نظامی آن را به تصویر کشیده و از سایر ابعاد زندگی حضرت باز مانده است. بنابراین در این تحقیق با هدف شناخت و الگو پذیری و معرفی ابعاد اقتصادی زندگی آن حضرت و زمینه سازی برای توسعه مطالعات بیشتر در حوزه های مختلف سیره رسول خدا(ص)، به بررسی فعالیت های اقتصادی آن حضرت پرداخته شده است. در قسمتهای اصلی این تحقیق به چگونگی انعکاس محورهای اقتصاد یعنی تولید، درآمد، توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار حضرت پرداخته شده است. بررسی ها انجام شده نشان می دهد که حضرت در هر کدام از محور های اقتصادی با شناخت صحیح از اوضاع جغرافیایی و شرایط اجتماعی، راهکارهای متناسب با آن را مطرح و اجرا می کردند. علاوه بر ابعاد معیشتی، اندیشه ها و رفتارهای اقتصادی حضرت ابعاد دیگری هم داشت؛ تثبیت حاکمیت سیاسی و تحکیم آموزه ها و ارزش های اخلاقی به همراه برپایی عدالت اجتماعی و ایجاد رفاه عمومی از دیگر اهداف اصلی فعالیت ها اقتصادی حضرت بوده است.

کلیدواژه: رسول خدا(ص)، سیره اقتصادی، اقتصاد صدر اسلام، بازارمدینه، تولید و درآمد، توزیع و مصرف.

فهرست مطالب

فصل اول

1	مقدمه
1	طرح تفصیلی
1	1. بیان مسأله
2	2. فواید علمی یا کاربردی پژوهش
2	3. پیشینه تحقیق
5	4. اهداف پژوهش
5	5. سوال اصلی و فرعی
6	6. فرضیه پژوهش
6	7. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
6	8. سامان دهی تحقیق

فصل اول

کلیات و مفاهیم

9	کلیات
10	مفاهیم
10	1. سیره
12	2. اقتصاد

12	2-1 تعریف اقتصاد.....
14	2-2 علم اقتصاد.....
14	2-3 مکتب یا مذهب اقتصادی.....
15	2-4 اقتصاد اسلامی.....
10	3. سیره اقتصادی.....

فصل دوم

اوضاع اقتصادی جزیره العرب و مناطق اثر گذار

18	پیشینه جغرافیایی و اقتصادی حجاز.....
19	1. جغرافیای تاریخی حجاز.....
21	2. پیشینه اقتصادی حجاز.....
22	2-1 اقتصاد مکه.....
25	2-2 جغرافیای تاریخی مدینه (یثرب).....
27	2-3 اقتصاد مدینه (یثرب).....
29	2-3-1 بازار مدینه (یثرب) قبل از اسلام.....
32	2-3-2 بازار مدینه (یثرب) پس از اسلام.....
35	2-4 اقتصاد یمن.....
38	2-5 اقتصاد شام.....

فصل سوم

اهداف و درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا 9

42	1. اهداف اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا 9.....
44	اهداف ابتدایی.....

اهداف میانی.....	45
اهداف نهایی.....	53
درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا ⁹	56
عوامل مولد درآمد.....	56
1. کار و اهمیت آن در فعالیت های اقتصادی.....	56
2. کشاورزی.....	62
2-1. مزارعه.....	63
2-2. مساقات.....	66
3. دامپروری.....	69
4. تجارت و بازرگانی.....	71
4-1. فعالیت بازار تجارت در مدینه.....	76
4-2. امنیت در بازار مدینه.....	77
4-3. مضاربه در بازار مدینه.....	82
5. تکالیف مالی (بیت المال).....	86
5-1. خمس.....	86
5-2. جزیه.....	90
5-3. خراج.....	93
5-4. زکات.....	96
5-5. انفال.....	100
5-6. موقوفات.....	105

فصل چهارم

توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار رسول خدا⁹

112	توزیع درآمد در اندیشه و رفتار رسول خدا 9
115	شیوه‌های توزیع درآمد
115	1. فوریت در توزیع
116	2. تساوی در توزیع
120	مصرف
121	1. اسلام و فرهنگ مصرف
126	2. مصارف دولت رسول خدا 9
126	1-2. فعالیت های علمی و فرهنگی
126	الف: توسعه آموزه های دینی
130	ب: سوادآموزی و گسترش علم
131	2-2. اقطاع
134	2-3. طُعمه
135	2-4. تأمین اجتماعی
139	2-5. امنیت دفاعی

نتایج و پیشنهاد ها

145	نتایج
150	پیشنهادها
152	فهرست منابع
161	پیوست ها
163	چکیده انگلیسی

مقدمه:

طرح تفصیلی:

1. بیان مسأله:

اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به‌کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آن‌ها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. این نهاد مهم در کنار سایر نهادها مثل خانواده، آموزش، دولت به عنوان یکی از نهادهای اثرگذار بر تعاملات اجتماعی در سطح جامعه به شمار می‌آید. از آنجا که در تعامل میان این نهادها، ضعف هر یک منجر به ضعف و سستی سایر نهادها و در نتیجه ایجاد اختلال در نظم عمومی می‌شود، توجه به کارآمدی نهاد اقتصاد به عنوان نهاد اثرگذار و یکی از پایه‌های اساسی شکل‌دهنده جوامع بشری، می‌تواند بر ایجاد نظم عمومی اجتماعی اثر مستقیم داشته باشد. فعالیت‌های صحیح اقتصادی در شکل‌گیری یک جامعه‌ی سالم و کارآمد نقش بسزایی دارد. در همین راستا و برای دستیابی به چنین مهمی بررسی الگوها ضروری می‌نماید. ضرورت پژوهش در سیره به دلیل معرفی رسول خدا⁹ به عنوان اسوه در قرآن مجید، از همان آغازین روزهای پس از رحلت آن حضرت آغاز شد. اما آنچه که برجای ماند مجموعه-ای از رفتارهای نظامی حضرت بوده است و از سایر ابعاد زندگی حضرت باز مانده‌اند. این تحقیق به دنبال بررسی رویکرد اقتصادی زندگی حضرت برای دستیابی به چارچوب رفتاری صحیح در فعالیت‌های اقتصادی است. مقوله اقتصاد و نقش اثرگذار آن در سامان یافتن جامعه‌ی مسلمان مدینه، از نظر پیامبر⁹ دور نماند و از نخستین روزهای استقرار در این شهر آن را مورد توجه قرارداد. بنابراین پیامبر⁹ در جهت ساماندهی به وضعیت اقتصادی مدینه، در کنار دیگر اقدامات، در جهت بالا بردن سطح

رفاه عمومی و رفع چالش‌های معیشتی، برنامه‌ها و سیاست‌های منسجمی بکار گرفته بود.

2. فواید علمی یا کاربردی پژوهش:

- 2-1. ضرورت الگوبرداری مناسب برای تدوین راهکارها و راهبردهای اقتصادی در جامعه از سیره نبوی
- 2-2. برجسته کردن روش و شیوه پیامبر⁹ در نگاه به اقتصاد و تأمین معاش با تکیه بر رویکرد انسان‌شناسی
- 2-3. اهتمام به پرداختن مطالعات بین‌رشته‌ای و تبیین ضرورت سیره پژوهی در میان دانشجویان تاریخ اسلام

3. پیشینه تحقیق:

تفاوت دیدگاه‌ها درباره تعریف سیره و نوع برخورد مؤلفین آثار گذشته با سیره نویسی منجر به تعدد آثار با روش‌های مختلف شد بنابراین همین عامل سبب عدم دسترسی به تعریف دقیق از سیره گردید. در حوزه سیره اقتصادی رسول خدا⁹ نیز به همین دلیل آثار متعددی تألیف شده است. هر چند این آثار در موضوع سیره اقتصادی با عناوین مختلف موجود است، اما رویکرد آنان رویکرد سیره پژوهی نبوده و بیشتر جنبه نقل حدیث و توجه دادن به توصیه‌های اقتصادی آن حضرت بوده است. در بررسی سیره اقتصادی رسول خدا⁹ لازم است علاوه بر توجه به روایت‌های موجود از آن حضرت، به رفتارها و روش‌هایی که آن از حضرت نسبت به مباحث اقتصادی گزارش شده است، به عنوان شواهد تاریخی، پرداخته شود.

برخی دیگر از آثار موجود به بررسی وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی در صدر اسلام با رویکرد مباحث اقتصادی پرداخته‌اند. هر چند این آثار به لحاظ چارچوب نظری و

مفهومی قابل توجه بوده و زمینه‌های مناسبی را برای ورود بیشتر به مباحث اقتصاد اسلامی فراهم می‌کند، اما نمی‌توان به این نوع کتاب‌ها به عنوان کتاب‌های سیره اقتصادی نگاه کرد. به این دلیل که صدر اسلام را به مثابه یک دوره تاریخی کلی دیده و مجموعه دوران نبوی، و خلفا تا زمان امام علی **7** را مورد بررسی قرار می‌دهند. لذا هرچند به مباحث اقتصادی عصر پیامبر **9** هم توجه می‌شوند اما به طور مستقل به عصر پیامبر **9** نمی‌پردازند.

در این پژوهش تلاش بر آن است تا با بررسی مجموعه گزارش‌های موجود در تواریخ عمومی و منابع سیره به گونه‌ای مستقل به روش‌ها و منش‌های اقتصادی رسول خدا **9** برای دستیابی به الگوی صحیح اقتصادی، پرداخته شود. در نتیجه در راستای هدف اصلی، آثار مختلفی مورد بررسی قرار گرفت که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد.

1-3. کتاب اقتصادنا اثر شهید سید محمد باقر صدر رحمته الله علیه از منابعی است که به نظریه پردازی در حوزه اقتصاد اسلامی و به مقوله‌های تولید توزیع و مصرف در اسلام و مقایسه آن با مسائل اقتصاد غرب پرداخته است. بسیاری از علمای علم اقتصاد سرچشمه مباحث اقتصاد اسلامی را به این اثر منتسب می‌دانند.

2-3. کتاب اقتصاد صدر اسلام دکتر سید کاظم صدر از منابع شایسته‌ای است که در این پژوهش از آن بهره گرفته شده است. این اثر با هدف اثبات وجود اقتصاد نظام‌مند در دوره حکومت اسلامی صدر اسلام، به بررسی اقتصاد صدر اسلام پرداخته، صدر اسلام از روزهای آغازین هجرت تا عصر امام علی **◆** را به عنوان دهه‌ها نخستین اسلامی مورد توجه قرار داده و به بررسی اوضاع اقتصادی آن زمان پرداخته است. با همه قوت و دقتی که این اثر در اقتصاد صدر اسلام دارد به دلیل

پرداختن به روش های اقتصادی خلفای پس از رسول خدا⁹ نمی توان آن را به عنوان اثری مستقل در سیره اقتصادی رسول خدا(ص) به شمار آورد.

3-3. کتاب نظام الحکومه الاسلامیه یا الترتیب الاداریه تألیف سید محمد عبدالحی کتانی (1303_1382 ق)، از علما و رجال برجسته مغرب اسلامی در قرن چهاردهم هجری است. در این کتاب نویسنده ضمن ارائه نصوص بی شمار در زمینه ها و عرصه های مختلف، به دنبال ارائه یک فهم حکومتی از زندگی و سیره نبوی⁹ بوده است. اما از نکات قابل توجه در این اثر ارزش مند آن است که مؤلف سیره نبوی را با سیره خلفا درهم آمیخته است. دلیل این کار آن است که مؤلف، براساس روال و رویه اهل سنت، سیره خلفا و صحابه را در کنار سیره نبوی قرار داده و از مجموع آنها به اهداف مورد نظر پرداخته است. در بخش ششم از این کتاب مؤلف اشاره ای به محورهایی از مباحث اقتصادی پرداخته است لذا به بحث از گردآوری مالیات در عصر پیامبر⁹ و در بخش هشتم به کارگزاران دولتی و در بخش نهم به حرفه ها و صنایع در دوره رسول خدا⁹ پرداخته است. این اثر مهم توسط جناب آقای علیرضا ذکاوتی قراگزلو به عنوان « نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام» به فارسی ترجمه شد. به نظر مترجم این کتاب دارای مباحث تکراری بود بنابراین مقرر شد که علاوه بر ترجمه، به تهذیب این کتاب نیز پردازد. این اثر نیز به دلیل برداشتن همه جانبه در مباحث سیستم اداری صدر اسلام، نمی توان آن را اثر مستقل در سیره رسول خدا⁹ دانست.

3-4. مقاله «سیره اقتصادی و معیشتی پیامبر اعظم(ص)»، دکتر محمدرضا جبّاری در مجله نامه تاریخ پژوهان شماره 8-9. در این مقاله نویسنده محترم ضمن بررسی روایاتی رسول اکرم⁹ به توصیه های آن حضرت در مورد برخی مباحث رفتار اقتصادی مانند:

تلاش برای کسب روزی، تلاش برای روزی حلال، جلب روزی از راه های معنوی و... پرداخته است. با همه ارزش مندی این تحقیق باید گفت که به ابعاد مختلف سیره اقتصادی حضرت که فرایندی از درآمد و منابع درآمدی، تولید، توزیع و مصرف است پرداخته نشده و بیشتر به دنبال یک نوع بهره‌برداری اخلاقی و برجسته نمودن بعد معنوی در اقتصاد بوده است.

4. اهداف پژوهش:

- 1-4. دستیابی به الگوی رفتار اقتصادی ایده آل اسلامی
- 2-4. ارائه برنامه راهبردی در مقابل برنامه‌های اقتصادی رایج با تأکید بر رفتارسنجی دینی
- 3-4. ارائه یک چارچوب منطقی برای تجزیه و تحلیل رفتارهای اقتصادی پیامبر⁹ و آثار و پیامدهای مادی و معنوی آن

5. سؤالات (اصلی و فرعی) پژوهش:

اصلی:

محورهای اساسی اقتصادی چگونه در سیره اقتصادی رسول خدا⁹ انعکاس یافته

است؟

فرعی:

1. زمینه های و شرایط تولید در سیره اقتصادی رسول خدا⁹ چه بوده است؟
2. در سیره اقتصادی حضرت به چه منابع درآمدی توجه شده است و با چه اهدافی صورت گرفته است؟
3. توزیع ثروت و درآمد و همچنین شیوه های مصرف در سیره اقتصادی حضرت چگونه ترسیم شده است؟

6. فرضیه‌های پژوهش :

سیره اقتصادی پیامبر⁹ ناظر به محورهای اساسی اقتصاد همچون تولید توزیع، مصرف، همراه با اهداف و برنامه‌های اجرایی آن است. رسول خدا⁹ با توجه و تأکید به ابزارهای مولد همچون کشاورزی، تجارت و تأکید بر منابع بیت المال نسبت به توزیع و روش‌های مصرف، برنامه منسجمی را برای جامعه بشری ترسیم کردند.

7. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش گردآوری و طبقه بندی داده های تاریخی با روش کیفی "تحلیلی - تبیینی" و با تکیه بر اسناد و مدارک تاریخی و حدیثی است.

8. سازماندهی تحقیق:

مقدمه:

طرح تفصیلی

فصل اول: کلیات و مفاهیم

کلیات

مفاهیم

1. سیره

2. اقتصاد (علم اقتصاد، مکتب اقتصادی، اقتصاد اسلامی)

3. سیره اقتصاد

فصل دوم: پیشینه اقتصادی جزیره العرب و مناطق اثر گذار

جغرافیا اقتصاد حجاز (مکه و مدینه)

اقتصاد یمن

اقتصاد شام

فصل سوم: اهداف و درآمد اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا⁹

اهداف اقتصادی در اندیشه و رفتار رسول خدا⁹(اهداف ابتدایی، میانی، نهایی)
عوامل مولد درآمد

1. کار

2. کشاورزی

3. دامپروری

4. تجارت و بازرگانی

5. تکالیف مالی (خمس، زکات، جزیه، خراج، ...)

فصل چهارم: توزیع و مصرف در اندیشه و رفتار رسول خدا⁹

1. توزیع درآمد در سیره رسول خدا⁹

شیوه های توزیع (فوریت، تساوی)

2. مصرف در سیره رسول خدا⁹

- اسلام و فرهنگ مصرف

- مصارف دولت رسول خدا(فعالیت های فرهنگی، سوادآموزی، اقطاع، طعمه،

تأمین اجتماعی، امنیت دفاعی و ...)

نتایج و پیشنهادها

فهرست منابع

فصل اول

کلیات و مفاهیم

کلیات:

اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آن‌ها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. وجود اعتدال در آموزه‌های اسلامی و رعایت این اصل در ابعاد مختلف زندگی و اندیشه‌ها و رفتار رسول خدا⁹ از یک سو و وجود ارتباط میان اعتدال و اقتصاد در رفتار اقتصادی آن حضرت از سوی دیگر، موجب شد تا در این پژوهش از میان مباحث مختلف اقتصادی به بحث سیره اقتصادی رسول خدا⁹، که سرچشمه اقتصاد اسلامی است، پرداخته شود. رسول خدا⁹ با شناخت درست از وضعیت جغرافیایی منطقه حجاز و میزان ظرفیت‌های طبیعی و شناخت وضعیت اجتماعی جامعه آن روز با ارائه برنامه‌های منسجم در صدد حل مشکلات اقتصادی و به تدریج رشد و توسعه اقتصاد منطقه پرداخت. به لحاظ جغرافیایی جزیره العرب، شبه جزیره بزرگی است، واقع در جنوب غربی آسیا که از سه طرف در حصار آب قرار دارد؛ جغرافی نویسان منطقه جزیره العرب را به پنج بخش تقسیم می‌کنند: حجاز (بخشی از ساحل شرقی دریای سرخ با شهرهایی چون مکه، مدینه، جده و طائف)، تهامه (واقع در جنوب حجاز)، نجد (واقع در شرق حجاز)، عروض (واقع در ناحیه شرقی شبه جزیره) و یمن (واقع در قسمت جنوبی شبه جزیره).

منطقه حجاز، دارای سرزمین کوهستانی و صخره‌ای با صحراهای گرم و سوزان است و از شهرهای مهم آن مکه و مدینه و طائف است. به دلیل وجود کعبه، این منطقه در تاریخ بیشتر از مناطق دیگر مورد عنایت بوده است. وضعیت آب و هوایی شرایط خاصی را برای اقتصاد منطقه ایجاد می‌کرد. وضعیت کشاورزی نامناسب در مکه از یک سو و قرار داشتن بر سر راه‌های تجاری از سوی دیگر، تجارت و بازرگانی را در

مکه رونق بخشید. از سوی دیگر به دلیل وجود منابع آبی بهتر در مدینه اوضاع کشاورزی در این منطقه رونق بیشتری داشت. در چنین اوضاعی پس از ظهور اسلام و هجرت رسول خدا⁹ به مدینه، فعالیت های اقتصادی مبتنی بر کار (کشاورزی، دامداری، تجارت) در مدینه رونق یافت و به تدریج بازارهای مدینه رونق یافته و از سایر مناطق مثل شام و یمن و... کاروان های تجاری وارد مدینه شدند. توسعه و رونق کشاورزی و همچنین تجارت به تدریج موجب رشد اقتصاد منطقه و بهبود وضعیت رفاهی جامعه مسلمین شد. علاوه بر ابعاد معیشتی، تثبیت حاکمیت سیاسی و تحکیم آموزه ها و ارزش های اخلاقی به همراه برپایی عدالت اجتماعی و ایجاد رفاه عمومی از دیگر اهداف اصلی فعالیت ها اقتصادی حضرت بوده است.

مفاهیم:

1. سیره:

قبل از ورود به مباحث سیره، ابتدا تعریف لغوی و اصطلاحی این واژه باید مشخص شود چرا که به عقیده شهید مطهری تا معنی سیره مشخص نشود، نمی توان سیره رسول خدا⁹ را تفسیر کرد.¹ واژه شناسان معانی متعددی برای کلمه «سیره» ذکر کرده اند؛ مانند: روش، طریقه، سنت،² سبک و نحوه انجام دادن کار، حرکت در روز، حرکت در شب و مطلق حرکت کردن و راه رفتن. سیره را مثل فطره بر وزن «فعله» گرفته اند که بر نوع و سبک خاصی از رفتار دلالت می کند.³ راغب اصفهانی می گوید: سیره به معنای حالتی است که انسان یا غیر او بر آن حالت زندگی می کند؛ چه آن حالت غریزی باشد و چه اکتسابی.⁴ سیره در اصطلاح به معانی متفاوتی به کاررفته و تعریف واحدی که مورد وفاق همه اندیشمندان باشد، تاکنون درباره آن وجود ندارد. برخی از

1 مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، ص 50

2 المصباح المنیر، ج1، ص361. السیره الطریقه فی الشیء والسننه (معجم مقاییس اللغه، ج3، ص61).

3 معجم مقاییس اللغه، ج3، ص61، ابن منظور، لسان العرب، ج6، ص454.

4 اصفهانی، راغب مفردات الفاظ القرآن، ، واژه سار، ص433.

سیره شناسان آن را به معنای طریقه و حالت دانسته که برگرفته از مفهوم لغوی آن است.^۱ بعضی دیگر سیره را برابر با تاریخ و ثبت وقایع تاریخی قرار داده که دامنه وسیعی همانند تاریخ پیدا می کند. چنان که عرف تاریخ نویسان همین معنا را تأیید می کند و برداشت عمومی آن‌ها از سیره، ذکر حوادث و سرگذشت افراد هست که سیره‌های تدوین یافته که امروزه به عنوان منابع دست اول سیره مطرح اند مانند سیره ابن اسحاق، ابن هشام، حلبی، سیره نبوی ابن عساکر و...، گواه بر این امر است.

در این تحقیق تعریفی که شهید مطهری رحمته الله از این واژه ارائه کرده است، مورد نظر خواهد بود. ایشان هم وزن بودن سیره با هیئت «فعله» را دلیل بر این قرار داده که این هیئت معنای خاصی به آن می بخشد و آن معنا عبارت از نوع و سبک خاص رفتار است. ایشان با استناد به این بحث لغوی که جلسه به معنی نشستن است ولی جلسه به معنی سبک و نوع خاصی از نشستن، سیره را به روش و نوع خاصی از رفتار می داند.^۲ بنابراین توضیح به نظر شهید مطهری هر رفتاری را نمی توان اصطلاحاً سیره نامید؛ بلکه رفتاری که دارای روش و سبک ویژه باشد، مصداق سیره خواهد بود؛^۳ چرا که هیئت مذکور در لغت عرب دلالت بر نوع و روش خاص دارد.

جمع بندی:

۱. سیره، گاه به معنای چگونگی و نوع عمل است. این چگونگی همان هیئت و حالت فعالیت آدمی است و از آنجا که هیچ فعالیتی بدون حالتی خاص تحقق نمی یابد و حالت رفتار، جدا از رفتار نیست؛ سیره در این مفهوم، همه رفتارها و فعالیت های آدمی را شامل می شود. این معنای نخست و اصیل سیره است که البته ارتباط چندانی به سبک و قاعده رفتار ندارد و عموم سیره نویسان در ادوار نخستین اسلامی بر همین روش به تدوین سیره رسول خدا^۹ پرداخته اند.

^۱ طباطبایی، محمدحسین، المیزان، ج ۱۴ ص ۱۹۹

^۲ ابن منظور، همان، ج ۲ ص ۳۲۷

^۳ مطهری، همان

2. معنای دوم سیره «سبک و قاعده رفتار» است. این معنا اخص از معنای اول است و از آنجا که معمولاً هر رفتار و عملکرد، به ویژه اگر از فاعل حکیم و به صورت پیوسته اتفاق افتد، تابع قانون و سبکی ویژه است، گاهی «سیره» به معنای سبک، شیوه و قاعده حاکم بر رفتار به کار می رود و آنچه از ابن منظور و مرحوم شهید مطهری بدان اشاره شد، بر همین اصطلاح استوار است.

اما مفهومی که در این پژوهش مورد نظر است، سیره به معنای دوم است؛ در واقع، هدف نویسنده در این پژوهش بر سیره نگاری و تاریخ‌نویسی نیست؛ بلکه بر پایه سیره‌ی نقل شده در احادیث و تاریخ، به منظور دستیابی به قواعد، سبک‌ها و روش‌های اقتصادی رسول خدا⁹ و بررسی و تحلیل آن برای رسیدن به یک الگوی مناسب است.

2. اقتصاد:

2-1. تعریف اقتصاد

درباره اقتصاد تعاریف متعددی ارائه شد اما آنچه که مد نظر این پژوهش است، میانه‌روی و اعتدال در معاش است که در ادامه مورد تبیین قرار خواهد گرفت. درباره معنای لغوی اقتصاد راغب اصفهانی در مفرد الفاظ آورده است. اقتصاد به دو گونه است: اول اینکه به مفهوم امری ستوده شده که امری میان دو امر است. مثل جود و بخشش که امری میان اسراف و بخل است و یا شجاعت که امری میان ترس و امید.¹ این تفسیر از این آیه قرآن استفاده شده است که: «و اقصد فی مشیتک»² «در رفتارت راه میانه را برگزین» و یا آیه 67 سوره فرقان که می‌فرماید: "والذین اذا انفقوا..." منظور کسانی هستند که نه اسراف می‌کنند و نه بخل می‌ورزند بلکه اتفاق که امری بین آن دو امر است را انجام دادند. و دوم اینکه کنایه از امری که بین دو امر پسندیده و ناپسند مردد است. مثل این آیه قرآن که می‌فرماید: «فمنهم ظالم لنفسه و منهم مقتصد»³ در این آیه

¹ اصفهانی، راغب، پیشین ص 672 واژه قصد

² لقمان/ 19

³ فاطر / 32

خداوند می فرماید: «سپس کتاب را به کسانی از بندگانش که برگزیده بودیم به میراث دادیم. بعضی بر خود ستم کردند و بعضی راه میانه را برگزیدند و بعضی به فرمان خدا در کارهای نیک پیشی گرفتند.» اما آنچه از معنای لغوی اقتصاد مد نظر این پژوهش است قسم اول آن یعنی میانه روی و اعتدال در کارها است. چرا که در این زمینه رسول خدا 9 می فرماید:

الأقتصادُ فی النفقة نصف المعيشة.....¹

میانه روی در خرج کردن، نیمی از گذران زندگی است

امیرالمؤمنین علی 7 در شرح حال رسول خدا 9 می فرماید:

....سیرتُهُ القصدَ و سنتُهُ الرشد.....²

سیره و روش آن حضرت میانه روی و سنت او رشد و تعالی و هدایت و راهنمایی بوده است.

از این جهت که اعتدال در مخارج زندگی یکی از مصادیق میانه روی بوده، کلمه «اقتصاد» درباره آن بسیار استعمال می شده است تا آنجا که معنا و مفهومی که در کاربرد اقتصاد به ذهن تبادر می کرد همین معنی مقصود بوده است. البته امروزه واژه اقتصاد از معنای عرفی خود یعنی میانه روی در معاش و تناسب دخل و خرج، تعمیم داده شده و معادل واژه Economics به معنی علم اقتصادی به کار برده می شود. واژه Economics از دو کلمه یونانی Oikos به معنی خانه و Nemin به معنای اداره کردن اخذ شده است و از نظر لغوی به معنی مدیریت خانه است.³

جمع بندی:

1 محمدی ری شهری ، حکمت نامه پیامبر اعظم 9، ج13 ص 112

2 نهج البلاغه، خطبه 93، ترجمه فیض الاسلام

3 فدیر، لوییس؛ خود آموز اقتصاد، ترجمه فیروزه خلعت بری، ص 8.

مفهوم مورد نظر در این پژوهش از واژه اقتصاد به معنی میانه‌روی و اعتدال در معاش و تناسب دخل و خرج است. این تعریف به عنوان چارچوب مفهومی در این پژوهش قرار گرفته است. وجود اعتدال در آموزه‌های اسلامی و رعایت این اصل در ابعاد مختلف زندگی و رفتار رسول خدا⁹ از یک سو و وجود ارتباط میان اعتدال و اقتصاد در رفتار اقتصادی آن حضرت از سوی دیگر، موجب شد تا در این پژوهش از میان مباحث مختلف اقتصادی به بحث سیره اقتصادی رسول خدا⁹، که سرچشمه اقتصاد اسلامی است، پرداخته شود.

2-2. علم اقتصاد:

قبل از ورود به بحث در اقتصاد اسلامی و چیستی آن، باید به بحث علم اقتصاد پرداخته شود. در نظر شهید صدر¹⁰ علم اقتصاد عبارت است از علمی که پدیده‌های اقتصادی را تفسیر می‌کند و ارتباطشان را با اسباب و علل آنها بیان می‌دارد. در واقع علم اقتصاد، قوانین حاکم بین پدیده‌های عینی را کشف می‌کند. علمی اقتصاد پیوسته در عرصه اکتشاف پدیده‌های اقتصادی عینی و شناسایی علل و آثار و منعکس‌کننده قوانین و روابط بین آنها است. پس رسالت دانش اقتصاد، کشف پدیده‌های اقتصادی و تحصیل علل و قوانین حاکم بر آنهاست.¹

2-3. مکتب یا مذهب اقتصادی:

مکتب اقتصادی نیز در نظر این اندیشمند بزرگ اسلامی، عبارت است از مجموعه نظریات اساسی که به بررسی و حل معضلات مسائل اقتصادی می‌پردازد. این قواعد و نظریات به عنوان اصول و زیربنا در باب مباحث اقتصادی مطرح است. از باب نمونه "آزادی اقتصادی" در عرصه فرهنگ لیبرالیسم اقتصادی، یکی از آن قواعد و نظریات است.² بر اساس این دو تعریف از نظرگاه شهید صدر¹⁰ وجه تمایز مکتب اقتصادی و علم اقتصادی معین می‌شود:

1 ر. ک: صدر، سیدمحمد باقر، اقتصادنا، ص 28، 377، 331

2 همان، ص 384-388

- مکتب اقتصادی با معیار و مقیاس اخلاقی و ارزشی عدالت به ارزیابی وضعیت موجود در ارتباط با وضعیت مطلوب می پردازد؛ اما علم اقتصاد بدون هیچ گونه ارزیابی مسئول کشف روابط بین پدیده های حیات اقتصادی و علل و اسباب آنها است.¹

- مکتب اقتصادی مسئول ایجاد روش عادلانه در قلمرو فعالیت اقتصادی است. یعنی به دنبال ایجاد بهترین اقتصاد بر اساس ایده اش درباره عدالت است. اما علم اقتصاد مسئول تحلیل و بررسی جریان حاکم بر اقتصاد است تا علل و آثار آن را به دست آورد² و به وسیله ابزار مشاهده و تجربه آن را مورد بررسی قرار دهد.

4-2. اقتصاد اسلامی:

این که مقصود از اقتصاد اسلامی چیست و این مفهوم چه نقشی در این پژوهش دارد ضروری می نمود تا ضمن تعریف این مقوله مهم نظری، به نقش سازنده مفهومی آن در این تحقیق اشاره شود. تشکیل حکومت اسلامی بر اساس اصول و مبانی اسلام و تدابیر رهبران دینی، چالش نظری جدیدی در میان اندیشمندان در خصوص وجود یا عدم وجود اقتصاد اسلامی ایجاد کرد. این چالش علمی مدت ها در محافل علمی مسلمانان جریان داشت و راه حلی روشن و صریح بر آن پیدا نشد. مرحوم شهید صدر^{علیه السلام} در کتاب اقتصادنا، در صدد یافتن راه حلی مناسب برای این چالش فکری به میدان آمد و توانست با بررسی عمیق به نتیجه واضح برسد. نخستین تلاش های مرحوم شهید^{علیه السلام} در مباحث اقتصاد اسلامی پرداختن به تعریفی واضح و مبرهن از اقتصاد اسلامی و ماهیت و ساختار آن بود. در مباحث مطرح شده در اقتصاد اسلامی گاه منظور شهید صدر^{علیه السلام} همان علم اقتصاد اسلامی است که پس از تحقق جامعه اسلامی با تمامی نهادهای آن می توان به آن دست یافت و گاه منظور نظام اقتصادی اسلام یا مکتب اقتصادی اسلام است. به این معنی که اقتصاد اسلامی در پی ارائه روشی عادلانه برای ایجاد تعادل در زندگی اقتصادی است.

¹ همان ص 381

² صدر، سیدمحمد باقر، المدرسه الاسلامیه، صص 154، 155، برای آشنایی بیشتر ر.ک: مقاله اقتصاد اسلامی، آیت الله سیدکاظم حائری و احمد علی یوسفی، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال اول، شماره یک.

سیاست اقتصادی حکومت نبوی پس از تأسیس، به دنبال کشف علل و عوامل ربا در حجاز نبود، بلکه ربا را ممنوع ساخته و در پی روشی جدید بر اساس مضاربه برای ایجاد تعادل در عرصه فعالیت‌های اقتصادی بوده است. بنابراین اقتصاد اسلامی تفسیر عینی از واقع نیست بلکه انقلابی جهت دگرگونی واقع غیر مطلوب و تحول آن به سوی وضعیت مطلوب است.¹

از آنجا که در اقتصاد اسلامی رفتارهای اقتصادی انسان مورد بررسی قرار می‌گیرد و هنگامی می‌توان به صورت کامل به آن دست یافت که نظام اقتصادی اسلام برای افراد یک جامعه روشن شده و نهادهای اقتصادی آن در جامعه پایه‌گذاری شود، در این پژوهش، تلاش‌ها و فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی‌های رسول خدا⁹ در تغییر شیوه تعاملات اقتصادی جامعه حجاز و توسعه این مؤلفه فرهنگی در جهت تغییر اوضاع معیشتی مردم منطقه که منجر به تغییر زیرساخت‌های فرهنگی در تجارت، کار، تولید، مصرف و... می‌شود، مورد توجه قرار گرفته است.

3. سیره اقتصادی:

بر اساس تعاریفی که از دو واژه سیره و اقتصاد مطرح شد در مجموع می‌توان سیره اقتصادی را مجموعه اندیشه‌ها و رفتارهای منسجم در حوزه فعالیت‌های اقتصادی یعنی تولید، توزیع و مصرف دانست. در این تحقیق نیز بر اساس رویکرد مطرح شده در تعریف سیره به اندیشه‌ها و رفتارهای اقتصادی رسول خدا⁹ که با هدف ایجاد تعادل و حل مشکلات معیشتی جامعه و رفاه عمومی و در ادامه منجر به توسعه و رونق اقتصادی، صورت گرفت، سیره اقتصادی رسول خدا⁹ گفته می‌شود.

¹ صدر، پیشین، ص 151